מצבם של היהודים באימפריה העות׳מאנית במהלך "תקופת החוקה השנייה", בראי מאמריהם של דוד בן־גוריון ויצחק בן־צבי שפורסמו ב*האחדות*

סלים טזג׳אן

מבוא

מהפכת התורכים הצעירים ב־1908 וייסודו מחדש של משטר חוקתי באימפריה העות׳מאנית התקבלו בהתלהבות בקהילה היהודית כמו בכל שאר הקהילות הלא־מוסלמיות של האימפריה, ונחשבו למבשרי עידן חדש של חירות. צירים יהודים נבחרו לפרלמנט, עיתונים חדשים בעברית יצאו לאור בארץ ישראל, והעידן החדש החל בציפייה אופטימית להסרתם של קשיי ההגירה וההתיישבות של יהודים בארץ ישראל.[1] דוד בן־גוריון ויצחק בן־צבי, ראש הממשלה הראשון והנשיא השני של מדינת ישראל העתידית, בהתאמה, היו בין המהגרים הסוציאליסטים והציונים שהגיעו לארץ ישראל במסגרת העלייה השנייה, בשנים שקדמו למהפכת 1908. שניהם היו אז פוליטיקאים בתחילת דרכם, פעילים במפלגה המרקסיסטית־ציונית פועלי ציון ובמערכת עיתון המפלגה, **האחדות**. נוסף על כך מ־1912 ועד פרוץ מלחמת העולם הראשונה הם למדו משפטים באוניברסיטת איסטנבול, ומטרתם הסופית הייתה להיבחר לפרלמנט כנציגיהם של יהודי האימפריה העות׳מאנית ולהגן שם על זכויותיהם בצורה אפקטיבית.

נראה שבן־גוריון ובן־צבי בחרו להיות פרו־עות׳מאנים. הם קיבלו אזרחות עות׳מאנית, בירכו על ביטול הקפיטולציות בחודשים הראשונים של מלחמת העולם הראשונה, ישבו בוועדה שהוקמה כדי לעודד את היהודים בארץ ישראל לאמץ אזרחות עות׳מאנית וחתרו להקים יחידה של מתנדבים יהודים שתשרת בצבא העות׳מאני ותגן על ירושלים. גם אחרי שעיתונם נסגר בראשית 1915, והם גורשו מארץ ישראל בידי ג׳מאל פאשה, שראה בהם איום בשל מעורבותם בפועלי ציון, גם אז התמידו בן־גוריון ובן־צבי בגישתם הפרו־עות׳מאנית. בהיותם בארצות הברית הם ניסו ללא הצלחה להקים גדודים יהודיים שיילחמו לצד הצבא העות׳מאני נגד בעלות הברית. רק הצהרת בלפור ב־1917 שכנעה אותם לשנות את גישתם.[2]

במאמר זה נבחנים ארבעה מאמרים שפרסמו בן־גוריון ובן־צבי ב**האחדות** בשנים 1910–1914, שדנו במצבם של היהודים באימפריה העות׳מאנית. בספרות המחקרית אין מחקר שמנתח את המאמרים הללו יחד. שניים מארבעת המאמרים נכתבו בידי בן־גוריון

ושניים בידי בן־צבי. מבחינה כרונולוגית התפרסם ראשון מאמרו של בן־גוריון, ״לבירור מצבנו המדיני״, ב־5 בספטמבר 1910.[3] אחריו נדפס מאמרו של בן־צבי ״המלחמה ומצבנו״ בחתימתו של ״י׳ קטיגורי״ ב־3 בנובמבר 1911.[4] לאחר מכן כתב בן־צבי מאמר ארוך שכותרתו ״מצב היהודים בתוגרמה״ בחתימת ״אבנר״, שפורסם בהמשכים בשלושה גיליונות: ב־20 וב־27 בדצמבר 1912 וב־10 בינואר 1913.[5] המאמר האחרון, של בן־גוריון, נקרא ״הכשרה אזרחית״ וראה אור ב־7 בדצמבר 1914.[6]

באמצעות בחינת מאמרים אלה אני מבקש להגשים שתי מטרות. ראשית, לצייר תמונה כוללת של היהדות העות׳מאנית באותה תקופת מעבר חשובה אך מנקודת מבט שונה, כמעט חיצונית, כלומר בעיניהם של שני פוליטיקאים יהודים צעירים, ציונים־סוציאליסטים מצפון אירופה, אנשי העלייה השנייה שביקרו לא רק בארץ ישראל אלא גם באיסטנבול ובסלוניקי, והתרשמו מהקהילות היהודיות הגדולות באותם מקומות.[7] שנית, לבחון בפירוט מסוים את המניעים לגישתם הפרו־עות׳מאנית של בן־גוריון ובן־צבי באותן שנים. האם נוכל להסתפק בהסבר שמציעה אניטה שפירא בביוגרפיה שכתבה על בן־גוריון, כאילו גישתם התבססה על ההנחה שארץ ישראל תישאר תחת שלטון עות׳מאני בעתיד הנראה לעין? הנחה זו נבעה, לדברי שפירא, מחוסר היכרותם עם מערב אירופה ועם עליונותו הצבאית האדירה על האימפריה, כמו גם על עוינותם כביכול כלפי רוסיה בגלל הדיכוי המחניק של אוכלוסייתה היהודית.[8] או שמא אפשר לומר שגם דעתם על מצב היהודים העות׳מאנים תרמה לגישתם הפרו־עות׳מאנית? זו השאלה העיקרית שאני מבקש לעסוק בה. תחילה נידונות השקפותיהם של בן־גוריון ובן־צבי בעניין המצב החברתי־כלכלי, האזרחי והפוליטי של יהודי האימפריה העות׳מאנית, ולאחר מכן נבחנות השקפותיהם של השניים בשאלת מצבם התרבותי של היהודים.

המצב הכלכלי־חברתי, האזרחי והפוליטי של יהודי האימפריה העות׳מאנית

בתחילת מאמרו ״מצב היהודים בתוגרמה״ ציין יצחק בן־צבי כי התורכים נמנעו מאז ומעולם מלנסות להטמיע בתוכם את האוכלוסיות הלא־מוסלמיות הן בשל שיעורן הגבוה באוכלוסייה הכללית והן מרצון להבטיח שימשיכו במלאכותיהן ובפעילותן המסחרית, שהניבו הכנסות נאות לקופת המדינה. אדרבה, הם העניקו לקהילות הלא־מוסלמיות מידה ניכרת של אוטונומיה בענייניהן הפנימיים. אף על פי שהיהודים היו מעטים מאוד ובהשוואה לארמנים וליוונים הרבה פחות מאוחדים, בן־צבי מציין שגם להם ניתנה הזכות להתארגן באופן אוטונומי למחצה (מילֶת).[9]

במאמר סיפק בן־צבי מעט מידע כללי על היהודים באימפריה העות׳מאנית. הוא ציין שגם הם, כמו היהודים בארצות אחרות, מרוכזים בערים הגדולות. חלקם עבדו כבנקאים וכיזמים אך הרוב היו סוחרים זעירים ופועלים. הוא השווה בין הקהילות היהודיות באיסטנבול ובסלוניקי, דימה את יהודי סלוניקי לאורגניזם אחד גדול, משום

שכולם חיים באותן שכונות, והצביע על התפקיד הדומיננטי שמילאו בכלכלה המקומית – עד כדי כך שהעיר כולה החלה לשמור שבת. הקהילה היהודית של איסטנבול, אף שדמתה בגודלה, התפצלה בין שכונות מרוחקות ואנשיה נאלצו לצאת לעבוד ברובע הארמני וברובע היווני, שם התרכזה הפעילות הכלכלית. למרות ההבדלים ראה בן־צבי בחיוב את מצבם של היהודים העות'מאנים מבחינה חברתית וכלכלית. הם חיו פחות או יותר כקהילה נפרדת, כפי שהיה גם במזרח אירופה, ויתרה מזאת הם חצבו לעצמם נישה כלכלית בכמה ענפי תעשייה ומסחר שהיו קשורים זה לזה. מבחינה זו, ציין, מצבם טוב מזה של יהודי מערב אירופה, שכן אלה, בהתבוללותם, כבר לא היו קהילה יהודית נפרדת ולא הייתה להם נישה כלכלית שלהם. הם נטלו חלק בפעילות הכלכלית של הגויים ונשארו תחת השפעתם. עם זאת, לדעתו של בן־צבי מצבם של היהודים העות'מאנים היה טוב יותר מזה של יהודי מזרח אירופה, שכן לא הוטלו עליהם הגבלות באשר למקצועות שהורשו לעסוק בהם, והם יכלו לעבוד גם בשירות הציבורי. זאת ועוד, ארגונם הפוליטי והאדמיניסטרטיבי ("הסתדרות" בפיו של בן־צבי) במערך המילֶתים הותיר להם אוטונומיה ניכרת בענייניהם הפנימיים. החשוב מכול, הדגיש בן־צבי, הוא שיהודי האימפריה העות'מאנית, בניגוד ליהודים במקומות אחרים באירופה, לא היו המיעוט הדתי והאתני היחיד בחברה, והיו שווי מעמד למילתים הלא־מוסלמיים האחרים – הארמנים והיוונים.[10]

גם בן־גוריון ציין במאמרו "הכשרה אזרחית" שתורכיה העניקה אוטונומיה למילתים הלא־מוסלמים בענייניהם הקהילתיים והדתיים ואפשרה להם חופש מוחלט בטיפוח שפתם ותרבותם. כמו יתר הקהילות הלא־מוסלמיות בתורכיה, לא הוטלו שום מגבלות על זכויותיהם של היהודים. הם לא דוכאו או נרדפו, ולא נתקלו בקשיים בענייני דת, קהילה ואזרחות. בן־גוריון הדגיש שכל התפקידים בשלטון הלאומי והמקומי, כמו גם מושבי הפרלמנט, פתוחים לפניהם. יתרה מזאת, היהודים היו כפופים לאותם חוקים כמו יתר המילתים ונהנו מקשת רחבה של זכויות בענייניהם הקהילתיים.[11] דברים דומים הוא כתב במאמרו "לבירור מצבנו המדיני", וציין שרק בתורכיה מכל הארצות לא התעוררה "השאלה היהודית". זה קרה לא רק משום שהתורכים אפשרו ליהודים גישה אל כל אזורי המדינה, תחומי העיסוק ואפילו המשרות הרשמיות, אלא גם כי שני הצדדים חשו אמון ונאמנות זה כלפי זה.[12]

למרות התובנות החיוביות על מצבם הכללי של יהודי האימפריה העות'מנית מהבחינות הכלכלית־חברתית, הפוליטית והאזרחית, שני הכותבים הסבו את תשומת לב קוראיהם גם לכמה בעיות מטרידות מאוד שהתחדדו במהלך תקופת החוקה השנייה. בן־גוריון הקדיש את חלק הארי של מאמרו "לבירור מצבנו המדיני", לבחינת השפעתו של המשטר החוקתי על היהודים בארץ ישראל. הוא הגיע למסקנה שהאווירה הליברלית של המשטר החוקתי, חרף כל הציפיות, הביאה לנסיגה במצבו המדיני של היישוב היהודי בארץ ישראל במקום לשפרו. אומנם די היה בכך כדי לאפשר ליהודים לשמור על יחסים טובים עם

ממשלת תורכיה במשך מאות שנים של שלטון אבסולוטי, אך לא די היה בכך במשטר החוקתי שאפשר לכל עמי האימפריה להשמיע את קולם ולהשפיע על החלטות השלטון. בן־גוריון ציין כי היהודים העות'מאנים מעולם לא טיפחו שאיפות לאומיות ופוליטיות והתייחסו באדישות לעניינים אלה. הוא טען כי עליהם לשנות את הגישה הזאת כדי להימנע מהפסד בתחרות המתהווה בין האומות באימפריה.[13]

מערב אירופה—צרפת, בלגיה, הולנד, ספרד, רוסיה וכו', ובמדה ידועה גם—אנגליה וגרמניה. שאר המדינות האירופיות הן ארצות המושבות מעמים וגזעים שונים, כמו צרפתים, אשכנזים ואטלקים בשוייציה, גרמנים, אטלקים, סלבים שונים ויהודים באוסטריה, צירופי הגזעים והשבטים ברוסיה וכו'. על הסוג השני הזה נמנתה גם ת ו נ ר ט ה.

תורכיה היא לא רק מדינה מרובת־העמים והדתות, כי אם גם מדינה, שהיסודות הגזעיים, הדתיים והלשוניים שבה מורכבים ומחוברים בצירופין משונים, מעורבבים ואינם מבוללים, וכל אחד שומר על רעיונו ועל עצמיותו. אביא בזה משלים אחדים. האמונה המושלימית אחדה בקרבה גזעים שונים, שנתקרבו על ידה זה לזה, אך לא נתמזגו ולא נתערבבו זה בזה, למרות ההיתר הגמור מצד החוק והאמונה לנשואי תערובות. כך יושבים בעיים רבות אלבנים, תורכים, צ'רקסים, כורדים וערבים זה בצד זה, אינם מתבוללים אלא במדה קטנה בפרי פירותיהם, והם נשארים עמים טיחדים, מטע כמו הבולגרים והסרבים, ששמרו על עצמיותם הלאומית המיוחדה למרות אחדותם הדתית עם היונים. תושבי כרית המושלמים לא הדלו מלדבר יונית, ה„פומקים"—בולגרית, ה„בושנקים"—סרבית, וה„ארנאודים"—אלבנית, ורק רבשו להם מספר של מלים ערביות לשפתם; יהודים המושלמים (דונמה) שכחו אבנם במדה ידועה את שפתם השפניולית, אבל שמרו על טהר גזעם בכל תקפו, ואינם מתערבים עם התורכים ערבוב הדם, עד היום הזה. מצד השני נכון יהיה להניד, שחפומקים הנזכרים נבדלים גם מאחיהם הבולגרים הנוצרים, כמו הבושנקים מחסרבים, האלבנים המושלימים מאחיהם הנוצרים, וה„מאמינים" מהיהודים. אני יכולים, איפא, להחליט בצדק, כי הדת המושלימית היתה די חזקה לקרע איזה ענפים מגזעם, אך לא יכלה לספחם אליה ולתרכיבם לחטיבה אחת.

דוגמא אחרת של השפעה חלקית אפשר להביא ממקצע ההתבוללות הלשונית. בתורכיה אתה מוצא יונים, שהתורכית נעשתה להם לשפת אמם, שבה הם מדברים ובה מוציאים עתון מיוחד (באותיות יוניות); כאן אתה פוגש ארמנים, שאינם מבירים שפה אחרת־הין מתורכית (כמו גם, להפך, ישנם יהודים שהיוונית נעשתה להם לשפת־אם). במדה בלתי שלמה כ"כ אנו מוצאים הזוון זה אצל הכורדים והאלבנים, ש„האינטליגנציה" שלהם משתמשת בעיקר בשפה התורכית, לא בשפת עמם.

המשלים האלה, שאפשר היה עוד להוסיף עליהם, מעבירים לפנינו תמונת רבת הגונים של יסודות מגומרים הנוגעים ואינם נוגעים זה בזה, שאין דומתה בשום מקום אחר בכל העולם, ואין ספק לדיד, שרק בתורכיה אפשר למצא חטר אתנוגרפי וסוציאולוגי עשיר שכזה ללמוד היחס שבין השפה, הגזע, הדת והאומה.

ערכן של האומות בתורכיה הוא לא רק דתי או תרבותי בלבד, כי אם גם מ ד י נ י. ואמנם, הין מהעמים המושלימים, יש לכל עם ועם הסתדרות

מצב היהודים בתורכיה.

את מדינות העולם התרבותי אפשר לחלק, לדעת, אחד החכמים של זמננו, למדינות לאומיות ולמדינות של לאומים, או מדינות מרובות־העמים. אם נדייק יותר בדברינו, נאמר, שמדינה לאומית גמורה היא דבר שלא בא עוד לעולם, אך יש מדינות שהן קרובות ל„אידיאל" זה. כאלו הן המדינות של

"מצב היהודים בתורגמה", חלק א, יצחק בן־צבי ("אבנר"), **האחדות**, 20 בדצמבר 1912, עמ' 5-6.
מתוך אתר עיתונות יהודית היסטורית (JPress)

לשם המחשה, בן־גוריון טען שהעיתונים הערביים, שהתרבו בקצב מסחרר במהלך התקופה החוקתית, היו הגורם העיקרי להידרדרות ביחסם של התורכים הצעירים כלפי ההגירה היהודית לארץ ישראל, שעד אז היה חיובי. לדבריו גם המשטר החוקתי, כמו

הקודם, התייחס ליהודים בביטחון מלא ובידידות משום שנזקק נואשות להון ולכוח האדם שהיה נחוץ כדי להכניס תעשיות גדולות למדינה ולפתח את המסחר בה. זאת ועוד, המשטר החדש ידע היטב שהיהודים, שלא שאפו לקחת לעצמם חלק מהאימפריה כמו שאר העמים הלא־מוסלמים, יוכלו לענות על הצורך הזה. למרות זאת, טען בן־גוריון, הערבים – ובמיוחד עיתוניהם של הערבים הנוצרים – הצליחו לערער את ביטחונם של התורכים הצעירים בנתיניהם היהודים וגרמו לשינוי מדיניות התמיכה שלהם בהגירה יהודית לארץ ישראל.[14]

מצב היהודים בתורגמה.

היהודים בעותמניה נחלקים ע"פ מקום מושבם לשתי קבוצות גדולות—יהודי הודריה האירופית ואנטוליה, ויהודי מרינות־ערב. אל שתי הקבוצות הגדולות האלו אפשר עוד להוסיף את היהודים האשכנזים והיוניים (שבעותמניה). הקבוצות העיקריות הנזכרות נבדלות לא רק ע"פ מקום מושבם, כי אם גם על פי לשונם המדוברת: בני הקבוצה הראשונה מדברים ביניהם ספניולית, ושל השניה—ערבית. יוצאת מן הכלל היא ארץ ישראל, שבה מעורבבים ומאוחדים יהודים יהודיים שונים, והיום לאומיים חדשים מתחילים לתיקם. במאמרי הנוכחי אני מטפל ביהודים התורכיים במובנה הצר של המילה, כלומר בתושבי החלק התורכי של עותומניה, לאפוקי היהודים הערביים והא"יים.

מספרם של היהודים תושבי תורכיה האירופית ואנטוליה עולה למאתים ושלושים אלף בערך, אם נחשוב בכלל זה את סלוניקו ושאר הערים שנקרעו בסלחמה הנוכחית מרשותה של הודריה: אם נגמה את הערים הנזכרות יתמעט המספר וירד עד 135 אלף. מספר היהודים של ערביסתן מגיע גם כן עד 130 אלף, ויהודי א"י—לכ100 אלף. (כל המספרים רק בקרוב).

בחייהם הכלכליים של יהודת תורכיה אפשר לציין קוים לאומיים אחדים שהנם אופיים לכל ישראל בכל מקום שהם: הערד מעמד של עובדי אדמה והתרבות במרכזי ישוב גדולים. ואמנם בתורכיה אין במעמו אף כפר יהודי אחד, אם לא נחשוב את החוות היהודות שנוסדו לפני שנים אחדות ע"י נדיבי חולל כל הישוב היהודי התורכי מתרכז בתוך הערים, מכל הערים בוחרים היהודים במרכזים היותר גדולים. ממש אותו החזיון שאנו מוצאים במדינות מערב אירופה, בגרמניה, בדניה, בהולנד. בשעה שבסלוניקו, בקושטא, באזמיר ובאדרנה יש לנו קהלות של 17,65,75 אלף איש בכ"א, אנו מוצאים שהמספר הכללי של שאר היהודים הנפוצים בעירות חשדה הוא דל מזעיר, ואין הם נגרים בהן כל עיקר.

כמו בשאר ארצות, כך גם כאן עוסקים היהודים בעיקר במסחר ובבנקיות. אך בשעה שבחרבת ארצות יופסים היהודים במסחר את המקום הראשון, אין הדבר כאן כך. למרות זה שהאומה השלטת אינה עוסקת במסחר כל עיקר, יש כאן ליהודים מתחרים חזקים שאין היהודים יכולים לעמוד בנקל בפניהם. יוונים, הארמנים והרונמה (השבתי־צבאים) תפשו מאז ומעולם מעמד בצור במסחר הגדול המקשר את תורכיה עם כל ארצות המזרח והמערב; לארמנים וליוונים יש בני ברית מרובים מבני־עמם ברוסיה, בארצות הבלקנים ובכל מקומות עותמניה הקיבוים

והרחוקים, שעמהם הם עומדים בחסם תדירי וקבוע. מצד מספרם וצפיפות ישיבתם הם עולים על היהודים. מצד השני אין היהודים הספרדים של תורכיה עולים על העמים הנוצרים בהשכלתם, בתרבותם ובמרצם, ולפיכך לא יפלא בעינינו, שהיהודים אינם תופסים במסחר את המקום הראשון. אך בכל אופן אפשר לציין גם בתי־מסחר מהיותר גדולים שנמצאים בידי יהודים. הפירמות של שטיין, טורינג, אוירא יש להן סניפים לא רק בכל ערי רומיליה ואנטוליה הגדולות כא"ג בסוריה וארץ ישראל. חוץ מסחר־בגדים, פרות ומנופקטורה עושים יהודי הורכיה מסחר גדול במרבדים, בדים המוכנים באופנים שונים (מוציאים להרל), בזכוכית, במיני סדקות וכו' שמביאים מן הרוץ. עסק הקומיסיון כמו גם המרכלת והמסחר הזעיר נמצא במדה מרובה בידי היהודים, וממנו מאות ואלפי משפחות מתפרנסות, פחות או יותר בצמצום. כל הזום הם מכלים בהנותם הפתוחה לרוחה, על יד שלחנותיהם הארעיים, או הזרים בכל קצות קריה ומפיצים את פרי תעשית אירופה בכל חפנות הגדחות. עסק הבנקיות רבש גם הוא במדה גדולה את לב היהודים. היהודים מטתתפים בו בתור בנקירים בעלי בתים ובתור פקידים נושאי משרת במעמו בכל הבנקים העותמנים. חוץ מזה אי־אפשר לבלי לציין את המקום המכריע שתופסים היהודים במקצע החלפנות. עסק זה, כמו גם המסחר בשטרות ובגולות שונים, נמצא בעדים הראשיות בידי היהודים.

התעשיה היא בכלל ענינה בתורכיה והיהודים: משתתפים בה בתור בעלי־הרכוש במדה ניכרת בעיר למספרם. מחנות־קיטור חדישות (בסלוניקו למשל) ופבריקאות אחדות שיבות ליהודים, ובמקצע תעשית המזמון משתתפים רבשנים יהודים אחרים. אך יותר מהשתתפותם בממונם השובן השתתפותם של היהודים בתעשיה ובמסחר בגופם, בתור פועלים ופקידי־מסחר. ע"ד הפועל היהודי שבעותמניה נודמן לי בבר לדבר באופן יותר רחב*), ולכן לא אעמוד עליו הפעם. די לי להזכיר, שבקושטא, סלוניקו ואזמיר ישנן רבבות משפחות החיות על עבודה, בתור שכירים בתעשית המזמון, בפבריקאות של המנופק־מודה והמזוה, בתעשית־הבגדים, במלאכה הקטנה, בתור פקידי ומשרתי מסחר ובתור פועלים פשוטים בסקצע הבנאות, סבלים, עגלונים, סלהים, ספנים ומצחצחי נעלים. תורכיה היא כמעט המקום היחידי בעולם, שבו היהודים עוסקים בספנות, וגם כאן כמעט רק בסלוניקו בלבד.

העיר הנזכרת מצטינה, בכלל, בזה שהחיים הכלכליים שבה נושאים חותם יהודי מובלט. היהודים הם כאן, למרות התבדל המעמדי הגדול שביניהם. המיבה לאומית אחת, המאוחדת לא רק בדתה ובשפתה, אלא גם בקשרים חבריים אמיצים, בשתוף אינטרסים צבוריים ולאומיים ובתחומי החיים הכלכליים. כאן אתה מוצא צבור יהודי טפוסי, בנין

*) עי' האחדות תרע, גליון א', הפועל היהודי בתורכיה

"מצב היהודים בתורגמה", חלק ב, יצחק בן־צבי ("אבנר"), **האחדות**, 27 בדצמבר 1912, עמ' 4-5.
מתוך אתר עיתונות יהודית היסטורית (JPress)

לבירור מצבנו המדיני.

מכל ארצות־הגולה, ששמה נפוצו בני עמנו, היתה תרכיה הארץ היחידה שלא נתעוררה בה „שאלת־היהודים". בזמן שבכל ארצות אירופה ישבו היהודים כלואים בתוך הגיטו חצר והמחניק, משוללי־זכיות, נלחצים ונרדפים בלי חשך מאת המשלות והעמים שבקרבם ישבו—נהגו היהודים בתרכיה בחפש גמור, לא ידעו מכל הגבלות והעקות מיוחדות. כל הארץ לארכה ולרחבה היתה פתוחה לפניהם, והיו רשאים להתישב ולהתעסק באשר בחרו. וכאשר גרשו יהודי־ספרד מארצם, מצאו בממלכה העות'מנית מקלט בטוח ויחס אנושי, שלא פגשו בשום ארץ אחרת. העם התרכי לא רק פתח לפני הגולים העברים את שערי ארצו, אך גם זכה אותם בכל הזכויות האזרחיות, ומלבד עבודת הצבא, שהיתה קדושה ל„מאמינים"—יכלו היהודים לתפוס מקום בכל המשרות המדיניות והצבוריות, מהמדרגה התחתונה עד המדרגה היותר עליונה.

וכשם שהיו היהודים שוים בזכויותיהם עם שאר העמים בתור אזרחים, כך היו שוים עמהם גם בתור אומה. כל ענייניהם הלאומיים, כמו עניני הדת, הקהלה, בתי הספר, מוסדות הצדקה וכדומה היו מסורים ביידי השלטון־העצמי הלאומי, האוטונומיה הקולטורית, שבראשה עומד החכם־באשי הראשי, כעין מה שהיה „הנשיא" בארץ ישראל ו„ריש גלותא" בבבל.

וכך ישבו היהודים בתרכיה שלום ובטוחים, מרוצים ממצבם המדיני ומבלי דאגת העתיד. נאמנים היו בבריתם לממשלה התרכית, כשם שזו היתה נאמנה בבריתה להם, וכל אינטרסים מדיניים־לאומיים מיוחדים לא היו להם.

זה היה מצב־הדברים בימי המשטר הישן.

המהפכה המדינית לא הכניסה לכאורה כל שנוי במצב היהודים בתור באלה.

ובשעה, שבכל ארצות אירופה היו היהודים משוללי־הזכות משתתפים באופן היותר אקטיוי בתנועות־השחרור המדיניות, והלוחמים העברים עמדו תמיד במלחמת החרות בשורות הראשונות [illegible]סו את המקום הראשי גם בכמותם — לפי ערך [illegible]רם לשאר התושבים—כמו שראינו במאה שעברה [illegible]ניה ובאוסטריה ובימינו אלה ברוסיה—הנה כאן [illegible]יה, מתיחסים היהודים מנקודת־חמבטו של [illegible]ם הלאומיים בשויון־נפש למלחמה ולהעבודה [illegible]ת.

[illegible]מדים הם כאן נזרה שוה כן העבר על [illegible]כשם שתמיד התיחסו התרכים אליהם [illegible]יבאמון, וכשם ששאלת היהודים לא [illegible]בתרכיה עד היום—כך יהיה גם להבא. [illegible] צדק בעבודה מדינית עברית מיוחדת, [illegible] על זכויותיהם האזרחיות, המדיניות [illegible]ת.

[illegible]כל כמה שמחי וכמה מבט זה וכמה מסכנת

לעתידה הלאומי שלה־יחידות העותומנית אי־השתתפות זו במלחמה המדינית!

אמנם על ידי המהפכה התרכית לא בא כל שנוי במצבם של היהודים בפ'ע'ל—אבל כבר נתהוה שנוי גדול ועיקרי. כל זמן שבארץ היה שורר שלטון היחיד, ובין העם המושל, התרכים, ובין היהודים שררו יחוסי־יחידות, ולשאר העמים לא היתה כל השפעה על מהלך הוי־המדינה—לא היו היהודים זקוקים לנהל פוליטיקה יהודית מיוחדת. אבל עכשיו, בשעת המשטר הקונסטיטוציוני, כשעל בסת החיים המדיניים מופיעים גם יתר העמים היושבים בתרכיה—הרי המצב לגמרי אחר.

הממלכה העותומנית היא, כידוע, מדינת־לאומים, כלומר, ישובה מרכב מהרבה עמים ושבטים, השונים זה מזה בגזעם, שפתם, תרבותם, בנינם הכלכלי־החברתי ועניניהם הלאומיים.

בתקופת העריצות, כשכל השלטון הצטמצם בידי יחיד, וכל המדינה היתה שקועה בעבדות ובערות, וכל העמים יחד, בלי הבדל בין תרכים ויונים, בין ערבים ויהודים היו מדכאים בחטר וברזל, לא היה מקום להתפתחות החברה הלאומית בין השדרות השונות של עמי תרכיה.

אולם עכשיו, כשהמהפכה הוציאה את השלטון מידי היחיד ומסרה אותו לידי העם, מתחילה תקופה חדשה גם להתפתחות הלאומיות. בחיי העמים השונים.

השחרור המדיני וההתפתחות הכלכלית נוררים אחריהם גם את התעוררות החברה הלאומית. התפשטותה והדירתה לתוך השדרות הרחבות, בין העמים מתגברת השאיפה להגדרה עצמית, ועד שהשאלה הלאומית לא תקבל את פתרונה הנכון—תתחולל מלחמה קשה והתחרות עזה בין העמים השונים. כל עם ישאף לבצר את מעמדו בשדה התעשיה, המסחר והעבודה, להרחיב את חוג השפעתו המדינית, להגדיל את כחו ושלטונו ולדחק את רגלי חברו. ורק אותו העם יוכל לעמוד בקשרי המלחמה—מי שיהיה די מסודר, מאוחד וטוגן בארץ ובתקף על ענייניו וזכויותיו.

ואם כל עם ועם צריך להסתדר ולהגן על ענייניו—עם היהודים על אחת כמה וכמה.

היהודים בתרכיה אינם מרכים בארץ אחת כמו רב העמים העותומנים, אלא כיתר אחיהם בכל ארצות־הגולה מפוזרים הם בכל רחבי המדינה, ובכל מקום שהם יושבים—שם הם המעוט. בכל פנות החיים, בכל מקצועות העבודה הכלכלית והפעולה המדינית יפגשו תמיד במתחרים חזקים מתוך שכניהם המרבים.

והלכך נזקקים היהודים עוד יותר משאר העמים לאחדות ושתוף הכחות ולהסתדרות לאומית מדינית חזקה שתגן על ענייניהם הכלכליים והתרבותיים ותעמוד על המשמר לכל יקפחו את זכויותיהם המדיניות והלאומיות.

ביחוד חשובה ונחוצה הפעולה המדינית של יהודי ארץ ישראל.

כאן יש לפעולה זו לא רק ערך מקומי צר—אלא

"לבירור מצבנו המדיני", דוד בן־גוריון, **האחדות**, 5 בספטמבר 1910, עמ' 8–11.
מתוך אתר עיתונות יהודית (JPress)

בן־גוריון אף מתח ביקורת חריפה על הרשויות המקומיות בארץ ישראל, שלדבריו היו שרידים של המשטר הישן. הוא האשים אותם בעשיית יד אחת עם העיתונים הערביים כדי להסית את התושבים נגד היהודים, והגדיר אותם כחבורה של מושחתים שהתרשלו במילוי חובתם ונהגו בשרירות לב, ובכך מנעו עשיית צדק. לדבריו היהודים צריכים להפנות את קובלנותיהם רק אל הממשלה המרכזית באיסטנבול, בידיעה שיוכלו לתבוע בהצלחה את זכויותיהם. הוא התנגד לנטייתם של יהודים בעלי מעמד לאומי זר לבקש את עזרתם של

קונסולים זרים, בטענה שהיא מזיקה יותר מאשר מועילה. לדעתו התורכים הצעירים, ששאפו להשתחרר מעולה הכבד של הפטרונות הפוליטית והכלכלית של המערב, לא יסכינו עם ניסיונות כאלה, שעלולים להצית התערבות נוספת של המערב בענייניהם. לפיכך די ליהודים לפנות לממשלה המרכזית, וציין כי המשטר החוקתי החדש מכיר בשוויונם של כל האזרחים לפני החוק ומחויב להגנה על חייהם ורכושם.[15]

בן־צבי אימץ עמדה זהה במאמרו "המלחמה ומצבנו", והזכיר לקוראיו כי המשטר הישן והמדכא נמצא בנסיגה והמשטר החדש מבסס את כוחו. הוא הדגיש כי עתידה של תורכיה ו"קִדְמַת עמיה" תלויים בהחלשת ההשפעות הזרות על המדינה, וכמו בן־גוריון ציין כי האזרחים התורכים כבר אינם נעדרי זכויות בסיסיות, גם אם המשטר רחוק עדיין משלמות חוקתית. כך או כך, זכויות היתר של נתיני החוץ כבר אינן משמעותיות כבעבר. התועלת הפרטית הכרוכה בנתינות זרה הולכת ומתמעטת, "מתרחקת משכר ומתקרבת להפסד".[16]

שני הכותבים הקדישו דיון נרחב לסוגיית הנתינות הזרה שבזכות הקפיטולציות נהנו מהגנת הקונסולים ומזכויות יתר שונות, ועסקו בחסרונותיה. בן־צבי ציין במאמרו "המלחמה ומצבנו" כי תופעת הנתינות הזרה איננה בלעדית ליהודים שהיגרו רק לאחרונה לאימפריה ועדיין לא הספיקו לקבל אזרחות עות'מאנית. אדרבה, היא אירעה גם במשפחות שחיו במשך דורות באימפריה ושאנשיהן מילאו תפקיד מנהיגותי חשוב בקהילה היהודית. הוא הודה שלאור דכאנותו ואכזריותו של המשטר הישן, יש להכיר בקיומן של כמה "סיבות נמרצות" שעודדו את רוב היהודים והנוצרים לפנות להגנתם של כוחות זרים. לדבריו הם אינם ראויים לגינוי בשל כך, אך מצד שני הנתינות הזרה מתחילה לסכן את הקהילה היהודית, וריבוי הנתינים הזרים בתוכה הופך לנשק בידי אויביה. בהקשר זה הוא הזכיר את הרושם העז שהותירו דבריו של אחד הצירים הערביים בפרלמנט שרק רבע מהיהודים בירושלים הם אזרחים עות'מאנים. בן־צבי טען כי היהודים באימפריה העות'מאנית אינם ששים לוותר על אזרחותם הזרה בשל פחד מפוליטיקה שהיכה בהם שורשים עמוקים במשך דורות, וגם מפני שהם חשים אי־אמון פוליטי. הוא התריע כי אם ימשיכו היהודים העות'מאנים לנהוג בזהירות רבה מדי ולא יתערבו במצב העניינים הנוכחי, הם עלולים למצוא את עצמם בסכנה כמו ארבעה מיליון היהודים ברומניה. עוד הוסיף כי ההגנה האינטרסנטית שהעניקו ליהודים כוחות שונים ויריבים זה לזה, הביאה לפילוג בקהילה היהודית שהפכה לכלי שרת בידיהם. הוא קרא לקוראיו לשער בנפשם כיצד מצב העניינים הזה יוחמר בעת מלחמה, לאור חומרתו בעיתות שלום.[17]

שניהם הדגישו שחסרונותיה של הנתינות הזרה התחדדו במיוחד בתקופה של עימות מזוין, החל ממלחמת איטליה־תורכיה. כפי שציין בן־צבי, די במידע המוגבל על שיעורם הגבוה של הנתינים הזרים בקרב היהודים העות'מאנים כדי להבין "את מקור החולשה של עמנו במובן המדיני, ואת הטרגדיה הגדולה של אומה שאינה נתאזרחת בארץ, אשר היא יושבת בה מאות שנים". הוא ציין שאם יאורגן חרם המוני נגד האיטלקים במסגרת

המלחמה בין איטליה לתורכיה או אם יתקבל חוק המגרש אותם מן המדינה, זה ישפיע ככל הנראה גם על היהודים שעדיין אין ברשותם אזרחות עות׳מאנית.[18]

המלחמה ומצבנו.

המאורעות המדיניים החשובים, המתרחשים בשעה זו בממלכתנו, חושפים דרך אגב אחדות מהסתירות המואבות הפנימיות אשר בקרבנו, ולפנינו מתגלית ומתבלטת כל חולשת עמדתנו הפנימית בממלכה.

הסתירות, שהמלחמה מגלה, שתים הן. הראשונה היא כללית ומתעודדת, כמעט בכל מקרה־מלחמה בין שתי מדינות שאוכלוסי ישראל מצויים בקרבן: ההכרח מחיב את היהודים, תושבי שתי המדינות, לצאת למלחמת אחים ולשפוך איש את דם רעהו, ולא עוד, אלא שעיי כך מתגברת התנכרות פנימית בין שני חלקי אומה אחת, התנכרות שאין לה מקורות וסבות אחרים, אלא אינטרסים זרים, חיצוניים. סתירה זו היא חזיון כללי, ואי אפשר להמלט ממנה כל עוד שמלחמות מצויות בארץ, כלומר כל עוד שהמשטר הרכושני שלט בעולם. לזה לא היה יכול לעזור גם קבין גליות, אם רק איננו מצירים לנו קבין־גליות במובן מוחלט. ואמנם, סתירה כזו מוצאים אנו גם אצל עמים אחרים. מלחמה כי תפרוץ, למשל, בין רוסיה ותורכיה, או בין תורכיה ויון, והיו המושלמים הרוסים מוכרחים לחלחם באחיהם התורכים העותמנים, או על היונים העותמנים יהיה לשפוך דם אחיהם החילינים, החיון דומה לזה רואים אנו גם במלחמה הנוכחית, שהפועלים האיטלקים, המתנגדים בעיקר למלחמה, יוצאים בעל כרחם לחלחם באחיהם עיפ מעמדם ההביתי — בפועלים העותמנים, אעיפ שאין זה מתאים אל האנטרסים שלהם כל עיקר. נגד סתירה זו צריך להלחם, ולפעמים אפשר למעיט אותה, אבל לנצחה לגמרי אי אפשר במשטר השורר.

אולם בניגון דיוון ישנה עוד סתירה אחת, פחות כללית, אך עוד יותר איומה—אנו מכונים בזה—ל ז ר ו ת המיוחדה לעמנו בחרבה מקומות מושבתו. ביחוד מורגשה זרות זו אצלנו בעותומניה. מדי פעם בפעם מתיצבת ועולה לפנינו שאלת החתאזרחות, אם כדאי הדבר לאחינו הנתינים הזרים שהתישבו באיי ובתונרמה, לקבל את הנתינות העותמנית, ואם ראוי לנו לעזור לתנכרת שלטון הקונסולים, שנשענים על הכח הכמותי והאיכותי של נתיניהם במדינתנו. ואם בשעה שהשנים בתקונן אין שאלת זו דוחקת ביותר, הרי בשעת מלחמה—שאנו, עכשיו נתגלתה הסתירה הנעלמה ונתיצבת בכל תקפה. עכשיו נעשתה השאלה לענין מעשי שאין לדחותו. ועוד גם זאת: אלו היתה כאן אך זרות סמנית של מחנרים שעדין לא הספיקה להם השעה להתאקלם ולהתאזרח, כי אז לא היה עוד הדבר ביב־נורא. אך כה אנו רואים במציאות: לא רק המחנרים החדשים נשארים ברובם בנתינותם הקודמת, כאיב חלק גדול מאד מאחינו הנמצאים באיי, ובתונרמה בכלל, זח מאות בשנים, ודוקא בהמשפחות העומדות בראש היהדות העותומנית, (כמו, למשל, באי־כחה הרשמי של הביית בתורכיה, או ראש הקהלה היהודית בסלוניקו) נשארים זרים ונכרים למדינה שהם יושבים בקרבה, ונמנעים מלקבל את מרות עותומניה מפני סבות שונות. אלו רצינו להטה במספרים, כי אז היינו נבהלים למראה רבוי האחדוים של היסוד ה.זר" (במובן הנתינות) בין היהודים שבעותומניה. אך מה שהבאנו דיי, בכדי להשיג את מקור החולשה הנוראה של עמנו במובן המדיני ואת המדינידיה הנדולה של אומה, שאינה נתאזרחת בארץ, אשר היא יושבת בה מאות שנים. מה יאבד חלב בחנגיע, למשל, יום חירום, שעת מלחמה, כשיוכרו הרם נגד אשלקים, והסובלים ממנו יהיו—יהודים, היושבים בעותומניה במשך הודות; או כשיצא דין האיטלקים להשלח מן הארץ, והשעיר המשתלח בפעל יהיה—עוד הפעם ישראל. ומה ידוה אז הלב, ומה תגדל החרפה...

אמנם, היו סבות נמרצות, שהכריחו הרבה מאתינו, כמו גם חלק גדול מחישוב הנוצרי אשר בעותומניה, לפנות אל הנגת הממלכות החיצוניות כלפי העריצות הנוראה של המשטר המדיני הקודם. בדעתנו את הלחץ והזרון, ששרור בזמן ההוא בכל, קשה להאשים את אלה שאחזו באמצעי הזה. אולם, מחצר השני, אין שום ספק, שעיי זה ניתן ישכנו במצב מזויף ומסוכן מאד. המדת הנתינות זרבוי הנתינים הזרים—שני התחזונות הללו לא רק שהם משמשים נשק לשונאי עמנו נגדנו (נזכור את הדרשם ההזק שעשו דברי הציר האנטישמי הידוע בבית המורשים, שמבל יהודי ירושלם רק החלק הרביעי הוא נתין עותמני), אלא שעייב גם אנו בעצמנו מתפורדים ומתפרדים, למרות רצוננו, עיפ האינטרסים של המדינות החיצוניות. שאנו משמשים לחן כלי משחק להנאתן, ואם בשעת השלום כך—בזמן מלחמה לא כל שכן!

כן, את אחת המרגידיות העמוקות שלנו גלתה לפנינו המלחמה, את אחת הסבות העיקריות של חולשתנו המדינית. והשעה דורשת מאתנו בספגיע, שנשים לב אל הפצע המסוכן, ונקרים לו רפואה. אל נא נשכח, שהזמנים כבר נשתנו, העריצות חולכת ינופלת, והמשטר החדש מתבצר בארץ. עתידותיה של מדינתנו וקדמת עמה היושבים בקרבה קשורות עם החלשת ההשפעה של המדינות הזרות על תורכיה. ואם גם עתה מדינתנו רחוקה עוד מן השלמות הקונסטיטוציונית, הרי בכל זאת, בזמננו כבר אין עוד חנתין התורכי נעדר זכיות במקרם, וזכיותיהם המיוחדות של נתיני חרץ נחלשות מאליהן. בין כה וכה, התועלת הפרטית שהיתה קשורה עם הנתינות הזרה מתמעטת, מתרחקת משבר מתקרבת להפסד.

רק רגש הפחדנות המדיניה, שגדל בנו במשך דורות והכה אצלנו שרשים עמוקים, הוא שגרם לאי האמון המדיני החזק בקרבנו. רק זחירות נפרזה זו, היא שהכשירה את הקרקע לאותו המצב, שבו

"המלחמה ומצבנו", יצחק בן־צבי ("י׳ קטיגורי"), **האחדות**, 3 בנובמבר 1911, עמ׳ 4-5.
מתוך אתר עיתונות יהודית היסטורית (JPress)

גם בן־גוריון ציין במאמרו "הכשרה אזרחית", שראה אור לאחר פרוץ מלחמת העולם הראשונה, כי הנתינות הזרה של רוב אנשי היישוב מחלישה אותו כבר שנים, אך הפגיעה הזאת, שהייתה עמומה בעבר, הפכה כעת למשבר מסוכן בעקבות צווי הגירוש שהוצאו נגד נתינים זרים בשעת מלחמה. למרות זאת האזרחות הזרה של היהודים בארץ ישראל הייתה חטא שחטאו לא נגד אחרים אלא קודם כול נגד עצמם. המכשולים שמנעו מהם לאמץ נתינות עות׳מאנית – משטר הקפיטולציות וגרירת הרגליים מצד המעצמות הזרות

וקונסוליהם – היו ידועים היטב לרשויות העות'מאניות. הם נמנעו מהפעלת לחץ מופרז על היהודים בשל אזרחותם הזרה, בידיעה שהם ימשיכו לשמור אמונים למדינה ולמלא את חובותיהם האזרחיות. זו הסיבה, לדבריו, שסוגיית האזרחות הזרה נוגעת בראש ובראשונה ליישוב עצמו. בעוד בשאר העולם אולצו היהודים מאז ומעולם להילחם על זכויותיהם וחרויותיהם, בארץ ישראל העות'מאנית, שבה קיבלו היהודים את הזכויות והחירויות הללו מן המוכן, הם ויתרו עליהן ללא תמורה כששמרו על נתינותם הזרה. זו הסיבה, קונן, שכמעט אף אחד ביישוב לא הצליח ליהנות מהזכויות שהעניק המשטר החוקתי לאזרחיו. אף יהודי לא ישב במשרדי השלטון המקומי בארץ ישראל, והשפעתם הפוליטית של היהודים כאן שאפה לאפס.[19]

מצבם התרבותי של יהודי האימפריה העות'מאנית

באותו מאמר עמד בן־גוריון על גורם חשוב נוסף שתרם, לטענתו, למצוקתם של היהודים בארץ ישראל, ושהוא כינהו "הזרות התרבותית". בן־גוריון התכוון בכך לבורותו של היישוב בנוגע לזכויותיו וחובותיו האזרחיות, בורות שלדבריו אינה קיימת בשום קהילה יהודית אחרת בעולם. הוא דן ארוכות ב"זרות" הזאת ואמר שליהודים בארץ ישראל אין מודעות והכשרה בעניינים אזרחיים ומדיניים, ושאפילו ההיבטים הבסיסיים ביותר בפוליטיקה של תורכיה, בספרי חוקיה ובהנהגה האדמיניסטרטיבית שלה, הידועים לכל אדם פשוט, הם "כספר החתום" עבור היהודים. בן־גוריון הוסיף כי לא רק המון העם אלא גם האינטליגנציה היהודית בארץ ישראל אינה יודעת דבר על ממשלתה, שפותיה ומנהגיה של ארץ ישראל, ועל חיי היום־יום של הפלסטינים ("עם הארץ", במילותיו). אחרי עשרות שנים בארץ הם עדיין לא ידעו לדבר ערבית, השפה הנפוצה ביותר באזור. אף אחד מהם, פשוטו כמשמעו, לא ידע לכתוב בערבית, ורק יחידי סגולה ידעו לקרוא בה. יתרה מכך, "בין עשרות אלפי יהודים נמצא אולי אחד היודע קרוא וכתוב תורכית", שפת השלטון. בן־גוריון הדגיש כי הבורות הזאת איננה נחלתם הבלעדית של אלה שמקרוב באו, והיא מאפיינת גם את אלה שחיים בארץ ישראל מימים ימימה וכבר אימצו לעצמם אזרחות עות'מאנית.[20]

לדבריו אותה "זרות תרבותית" של היישוב וחולשתו, הנובעת מבורות בנושאים אזרחיים ופוליטיים, בלטו במיוחד בכל הנוגע לחייה הפוליטיים של האימפריה ובעימותים ובאסונות שפקדו את ארץ ישראל מעת לעת. בכל אותם מקרים נקלעו היהודים למצב של חוסר ישע ואין־אונים, והפקידים בארץ ישראל לא היססו לנצל את חולשתם. עוד ציין בן־גוריון שהיעדר המודעות וההכשרה של היהודים בעניינים אזרחיים השפיע גם על יחסיהם עם הפלסטינים: בשל ליקויים אלה הם אינם מסוגלים לקחת חלק בחיים הציבוריים והמדיניים בארץ ישראל, לבוא במגע עם שכניהם ולטפח מודעות לאווירה השוררת בקרבם. הם לא יכלו גם להתקרב לפלסטינים או לקרב אותם אליהם. "חסרים אנו, פשוט, המצע הציבורי שעליו נוכל להיפגש ולהזדמן יחד, זאת אומרת הפוליטיקה

המקומית, זו שהיתה נותנת לנו האפשרות לעבוד שכם אחד לטובת הארץ, הרמתה והפרחתה והיתה יוצרת בינינו שותפות האינטרסים והבנה הדדית". היעדר תקשורת מתמדת עם הפלסטינים על יסוד עבודה משותפת מונע מן היהודים יכולת להשפיע על התקשורת ועל דעת הקהל הערבית ומחריב כל סיכוי לקירוב לבבות בין שני העמים.[21]

הכשרה אזרחית.

שני משברים קשים ורבי־תלאה התרגשו וכאו זה אחר זה על ישובנו הצעיר והרופף. התפרצות המלחמה העולמית והוצאותיה המחריבות חוללו בארצנו משבר כלכלי ממושך, הפוגע בכל ענפי המשק העירוני וההקלאי ובכל מקצועות העבודה החמרית והתרבותית. ובניסתה של תרכיה למלחמה הביאתנו מחדש עד משבר, קשה וחד מהראשון, משבר מדיני העלול לחפוך את קערת הישוב על פיה.

חלוצי העם העברי, מורדי־הגלות שבאו לבנות לעמם שבע־הנדודים והטלטולים מולדת בארץ אבות, שכחו בעבודתם רק דבר קטן אחד: להיות אזרחים במולדת הנכספה. והנה הגיעה שעה גדולה ומכריעה. המדינה שבאו להאחז בתיכה נאלצה לשלוף את חרבה מתערה ולהקדיש מלחמה על אויביה המתנקשים בנפשה. והמתאהזים הרגישו לפתע פתאום שהנם זרים בארצם, תלושים מעל קרקע המולדת ותלוים על בלימה... גזירת־גלות וגירוש ההחילה מנסרת באויר, ובוני־הישוב נבוכו...

אין רחמים כהיסטוריה. בשעת־הירום זו נפרע הישוב בעד שגיונו וחטאו, חטא הזרות, שחטא לנפשו כל הימים. המשבר הנוכחי שבא עלינו כחתף לא הביא לנו כל פורענות חדשה, אלא הבליט והביא לידי גלוי נגע ישן שהיה סמוי מן העין הרגילה, קצרת־הראי–נגע, שבשנים כתקונן לא היתה פעולתו המזיקה מורגשת ביותר, נעשה לרגל המשבר מסוכן.

זרותנו בארץ–זה היה מעות לא כלפי חוץ כי אם בעיקר וביהוד כלפי פנים. ידועים הם המכשולים והמפריעים השונים שהיו מונחים על דרך ההתאזרחות וקבלת הנתינות בימי שלטון משפטי הקפיטולציון וזכיות הזרים והעבוים מצד הקונסולים ופקידי הממשלה. סבות אלו לא נעלמו גם מעיני הממשלה, ולא היתה לה כל סבה לבוא אלינו בטרוניא על נתינותנו הזרה. מלבד זה ידעה הממשלה היטב שגם בהשארם נתינים זרים, נאמנים ומסורים היהודים לארץ ולממלכה העותמנית וממלאים את חובתם למדינה. הזרות הזו היה חטא שחטא הישוב לנפשו ולעתידו.

ע"י זרותם קפחו יהודי א"י בעצמם את זכיותיהם האזרחיות והמדיניות, החלישו ואבדו בידיהם את כחם והשפעתם והשליטו בחייהם הצבוריים־המדיניים תהו ובהו.

תרכיה, למרות כשלונה ופגרותה הכלכלית והחברתית, הריהי ארץ קונסטיטוציונית, שכל אזרחיה שוים לפני החק ונהנים יחד בלי יוצא מן הכלל מכל הזכיות המדיניות והכלכליות, ארץ שלמרות רבוז השלטון בידי הרשות העליונה ניהנית במדה רחבה משלטון עצמי על יסודות דימוקרטיים בהנהגת הכפרים, העדים והגלילים (וליות). תרכיה היתה הראשונה שהכירה בפרינציפיון של חפש ההגדרה הלאומית והעניקה לעמים הבלתי מושלימים אוטונומיה לאומית־דתית וחפש גמור של הלשון והתרבות הלאומית. בזכיות היהודים בתרכיה לא הלו מעולם שום חגבלות. מעולם לא טעמו פח היהודים טעם רדיפות ולחץ, לא הרגישו כל מועקה דתית, אזרחית או לאומית. שערי כל המשרות ובתי הפקידות, מוסדות הנבחרים וההנהגה העצמית היו פתוחים לפניהם. האומה העברית היתה מוכרת על פי חחק יחד עם שאר האומות, ונהנית מזכיות רחבות של הנהגה עצמית בענינים הלאומיים הפנימיים.

ודוקא פה, בא"י, לא יכלנו ליהנות מכל הזכיות האלו–לא היה מי שיהנה מהן. בבתי־הפקידות בא"י אין כמעט אף יהודי אחד. במוסדות הנבחרים אין לנו באי־כח, ולרגל זה היה כחנו המדיני–אפס. בכל ארץ נלחמו היהודים ונלחמים בעד שהרורם, נלחמו בחרף־נפש בעד כל תג ותג של זכיותיהם, וכאן מצאו הכל מן המוכן–ותרו.

הולשתנו המדינית מתגלה לארק בשעת הבחירות לבית המורשים, למועצה הכללית (מגלס עמומי) או השלטון העירוני–אלא במעשי יום יום, בכל היחסים האזרחיים. איזו קהלה פעוטה של ארמנים או יונים היתה השפעתה בירושלם הרבה יותר נכרת מקהלת היהודים, שהם רב מנין ורב בנין בבירת א"י. הישוב החדש שלנו העשיר בכחות אינטלגנטיים היה לגמרי קרוע מעל החיים הפוליטיים המקומיים ורשומו לא היה נכר כל עיקר. ואותו הישוב שברא כלפי פנים דוגמאות מופתיות של שלטון עצמי, הנהיג סדר ומשמעת בחייו הפנימיים–לא יכל לסדר באפן נאות

"הכשרה אזרחית", דוד בן גוריון. **האחדות**, 7 בדצמבר 1914, עמ' 3-4.
מתוך אתר עיתונות יהודית היסטורית (JPress)

בשעה שבן־גוריון מתח ביקורת על בורותו של היישוב בענייניהן המדיניים, התרבותיים, הלשוניים והציבוריים של ארץ ישראל ושל האימפריה העות'מאנית, הרחיב בן־צבי

במאמרו "מצב היהודים בתוגרמה" בכתיבה על העקרות והשטחיות התרבותית שלטענתו פקדו את כל היהודים באימפריה העות'מאנית. מבחינה חברתית וכלכלית, הוא טען, מצבם של היהודים העות'מאנים טוב, אך הם רחוקים מאוד מן השפע הרוחני והתרבותי שאפשר היה לצפות לו במצב כזה. בן־צבי אף הרחיק לכת וטען לקיומו של ניגוד דרמטי בין הפריחה במצבם החברתי־כלכלי של היהודים העות'מאנים ובין "כליון והתנוונות רוחנית שאין כמוה" ו"ירידה נוראה", במיוחד בתחומי התרבות והחינוך.[22]

מצב היהודים בתוגרמה.

ג.

אחת הזכויות היותר חשובות של החסתדריות הלאומיות, המאושרות מאת הממשלה היא—הזכות לפקח על כל בתי־הספר, ליסד בתי־ספר חדשים ולתקן את הישנים, זכות הנותנת כח גדול בידי המנ'לשים הלאומיים. שאלת החנוך תופסת את המקום הראש בישיבות המנ'לשים שבכל עם ועם. התקציב של בתי־הספר הלאומיים ושל ה„בנסיות־הדתיות" הוא אחד מסעיפי ההוצאה היותר חשובים. היונים, תאר־מנים ואף גם הבולגרים הצליחו לסדר שורה של בתי ספר עממיים בכל מקום, להעמיד בתי־מדרש מיוחדים לתורה ולמלאכה ובתי־ספר בינוניים, ולהקים דור של משכילים עממיים ואינטליגנציה לאומית. העמים הנוצרים לא חסו על שום הוצאות, והקדישו את כל חמרץ למקצע זה, בזכרם בכל עת תמיד את הכלל: „המורה מנצח". ואמנם, אין שום ספק, שהאינטלגנציה הלאומית, המורים של בתי־הספר הלאומיים, היונים, הבולגרים והארמנים והניכיהם—הם החומר היותר תוסס שבעיסת העמים העותמנים, ושבנצחונות העמים הבלקנים במלחמה הנוכחית אשם במדה לא מועטה —גם ה„מורה דסידן".

הנסו המוסדות הלאומיים היהודיים לצאת בעקבות הנוצרים העותמנים? עצם השאלה היא כבר לעג לרש. המוסד ה„גבוה" היחידי, הנמצא בידי המנ'לש—בית המדרש לרבנים, שחיה ידוע גם בשם בי"מ למורים, מוסד שהממשלה הכירה אותו ברצון, לא הוציא במשך ט"ו שנות קיומו אלא ש נ י רבנים, ואף לא מורה מומחה אחד. כל עיקרו של מוסד זה לא בא אלא בתור בית מקלט ושהדור מחובת־הצבא, הניתן לתלמידי כל בי"מ דתי. אמנם, לא אלמן ישראל גם מבתי־ספר „בינוניים", „נמנסיות" ובתי־ספר למסחר ומו, אך הם שפלים ונמוכים מאד, גם במובן הכללי וגם במובן הלאומי. אין בהם זכר ל„תבנית" סדורה, המנהלים והמורים אינם בעלי „צנוז", ואינם עומדים תחת שום השגחה ובקרת רצינית. הסבה היא העדר בתי־חנוך לפדגוגים בתורכיה, כלליים ויהודים, הסרונות האינספקציה התורכית והעדר שום מטרה אחרת ללמודים, מלבד הריוה וה„קריירה". מטעם זה גם אין הלמודים העברים תופשים כמעט שום מקום, לא השפה ולא החסטוריה. כך הוא המצב בסלוניקו ובאזמיר, ולא טוב מזה—בקושטא.

מה ששיך לבתי ספר לתתחילים, נמצאים הם בידי הקהלה וה„אליאנס הישראלית", ורק בזמן האחרון התחילה גם ה„עזרה" לעסוק ביסוד בתי חנוך וגם גנים לילדים (בקושטא ובסלוניקו). החנוך בבתי־הספר של העדה עומד בשפל המדרגה: החדרים הצרים, המלאים צאן-אדם מפה לפה, מתנהגים על פי הנוסח הישן נושן. המורה, על הרוב „חכם" זקן, אינו מחויב להוציא דבורים למותר, ומשפיע על תלמידיו במקלו וברצועתו, היא ה„פלקא" הידועה לכל בר־בי־רב. מטרת הלמוד היא הקריאה ב„פרשה" בנגון ובהתאמה, בסדור התפלות ובספר „חוק לישראל", ואם ידע הילד גם לכתוב ספגיולית הרי זה מספיק לכל הדעות (ויש שהרב מספר לתלמידיו גם „ד"י ישראל", כלומר ספורים מהמדרש ומכה"ק), הקריאה היא בקול רם (כמו ב„הדר" האשכנזי), רק במקהלה, כצותא הדא, ואין פלא, שאחרי 4–5 שנות־למוד יוצא הילד מבית־הספר מבלי דעת ק ר א „עברית".

בבתי־ספר של האליאנס התכנית העברית עוד יותר מצומצמה מאשר בבתי־ספר של הקהלה, ושטת הלמוד אינה רשונה מזו שכב"ס של העדה. המורים הם אותם הת"ח הזקנים, ולפעמים, מה שגרוע מזה, צעירים שלא קראו ולא שנו לגמרי. מורי־עברית הם בנים חורגים, אזרחים מהמדרגה השניה לכי"ח, מה שבולט מתוך יחס הפקידות אליהם, ממשכורתם וכו'. הסדרים הפדגוגיים מצטינים במשמעת הצבאית הנהוגה בהם, בכל האמצעים הנזכרים לעיל.

בכלל אפשר לתגיד שהמורים הם פקידים, התלויים במשרתם, שאינם מסוגלים לתת לחניכיהם יותר משיש לעצמם, להפיח בהם רוח חיים, והם מחנכים דור של פקידים, שאין בו משום עצמיות טבעית וגלוי הכחות הרוחניים הפנימיים*).

מטרתו של כל בי"ם—לאחד את התועלת המעשית הפרטית עם הכללית, הלאומית. הילד נזקק לידיעות תוריות ושטושיות, בכדי להשתמש בהם

*) יוצאים מכלל בתי־הספר הנזכרים הם בתי־הספר החדשים, מיסודם של „עזרה" ובית־הספר של העדה בסלוניקו שאליהם עוד נשוב.

"מצב היהודים בתורגמה", חלק ג, יצחק בן־צבי ("אבנר"). **האחדות**, 10 בינואר 1913, עמ' 1–5, מתוך אתר עיתונות יהודית היסטורית (JPress)

בן־צבי דן באריכות באותם ״כליון והתנוונות רוחנית״. הוא ציין שאומנם האוטונומיה שניתנה למילתים העות׳מאניים בעניינים הפנימיים אפשרה להם לבסס מערכת חינוך שלהם ולפתוח בתי ספר חדשים, אך היהודים העות׳מאנים לא השכילו לנצל את ההזדמנות הזאת ולכן מצבה של מערכת החינוך שלהם היה עלוב למדי. הוא הוסיף שהמוסד היחיד להשכלה גבוהה שהקימו היה בית המדרש לרבנים ש״לא הוציא בט״ו שנות קיומו אלא שני רבנים, ואף לא מורה מוסמך אחד״. פרט לכך בית הספר שימש רק את מי שביקשו להשיג פטור משירות צבאי, ולא השתווה ברמתו לישיבות של מזרח אירופה. במיוחד הוא תקף את מוסדות החינוך היסודי. בבתי הספר המסורתיים, לדבריו, הרבנים הזקנים המועסקים כמורים מתַקשרים עם תלמידיהם במקלות ולא במילים, ואינם מלמדים כמעט דבר אלא קרוא וכתוב, קריאה בכתבי הקודש ועוד כמה נושאי דת מסורתיים. לעומת זאת, בתי הספר הצרפתיים של ״כל ישראל חברים – אליאנס״ מרחיקים את הילדים מן הסביבה החברתית־תרבותית שבה גדלו והתחנכו, ושבה ימשיכו כנראה לחיות כמבוגרים. הוא קבע כי חינוך טוב מתפקידו לאחד את האינטרסים הפרטיים של התלמידים עם האינטרסים של החברה, ולטפח בהם מודעות לַצורך לתרום לרווחת אומתם, אך החינוך בבתי הספר של ״אליאנס״ מוכוון קריירה, ומלמדים שם מעט מאוד עברית. באשר למצבם התרבותי של היהודים בתחומים אחרים בן־צבי התלונן שהעיתונים היהודים, שיוצאים ברובם בצרפתית ובלאדינו ולא בעברית, אינם מנתחים את האירועים מנקודת מבט יהודית ומסתפקים בחדשות סנסציוניות. הוא טען שלשון הלאדינו איננה נחשבת מאוד בעיני היהודים העות׳מאנים מפני שהיא שפת דיבור ולא נכתבו בה יצירות בעלות חשיבות. גם תנועת ההשכלה לא באה לידי ביטוי באימפריה העות׳מאנית, ולכן המלחמות הפנימיות בין היהודים העות׳מאנים לא נשאו מעולם אופי רוחני או אידיאולוגי, ונגעו רק לעניינים משפחתיים או למחלוקות על רכוש. הוא הוסיף כי האגודות של היהודים העות׳מאנים ושאר הארגונים הלא־ממשלתיים שלהם, אינם פתוחים לציבור הרחב, אלא שומרים על צביון של מועדון סגור המוגבל לקבוצות מסוימות.[23]

אחרי דברי הביקורת האלה עבר בן־צבי לדון בסיבות לנחשלותם התרבותית והחינוכית, לכאורה, של היהודים העות׳מאנים, חרף העובדה שהם במצב טוב יחסית מבחינה חברתית וכלכלית. הוא ייחס את הניגוד הזה להשפעה שהפעילו יהודי מערב אירופה בערוצים שונים, במיוחד דרך מוסדות החינוך שלהם, כמו בתי הספר של ״אליאנס״. הוא טען שהתעוררות תרבותית של אומה מתאפשרת רק אם היא נוהגת כאורגניזם שחי את חייו יחד ותופס לעצמו נישה כלכלית משלו. לעומת זאת אם האומה הזאת תתערב בענייניהן הכלכליים של אומות אחרות, תפקוד אותה עקרות רוחנית ותרבותית תחת ההשפעה הזרה, גם אם מבחינה חומרית היא תתקדם. כך, לדברי בן־צבי, קרה ליהודי מערב אירופה. למרבה הצער התהפוכות ההיסטוריות העניקו לקהילה הזאת השפעה אדירה על היהודים בשאר חלקי העולם, ובמיוחד באימפריה העות׳מאנית. שכן בזמן שהמערב השפיע על שאר העולם בתקופת הקולוניאליזם, התרחש תהליך מקביל שבו

יהודי המערב פעלו להגברת השפעתם על אחיהם במזרח בעזרת מוסדות חינוך שונים. אך בשל עקרותם הרוחנית והתרבותית של יהודי מערב אירופה, החינוך באותם מוסדות התרוקן לבסוף מכל תוכן משמעותי. לדבריו ההשפעה השלילית הזאת של יהודי המערב הייתה הגורם העיקרי לכך שהיהודים העות'מאנים התדרדרו לניוון אינטלקטואלי ורוחני, בניגוד מוחלט למצבם הטוב מבחינה חברתית וכלכלית.[24]

עם זאת הוא ציין כי מתחילים לראות את ניצניה של התגייסות לאומית וסוציאליסטית מסוימת בקרב היהודים העות'מאנים. בהקשר הלאומי הוא ציין את בתי הספר של "עזרה" ואת אגודות "מכבי", ובעיקר את העניין הרב שמעוררות אלה האחרונות בקרב העם. התנועה הסוציאליסטית, לעומת זאת, זוכה לאהדה רבה במיוחד בקרב יהודי סלוניקי. אלא ששתי התנועות זקוקות לכר פעולה נוח מבית ומחוץ, כדי לשגשג בקרב היהודים העות'מאנים.[25]

מסקנות

מן הממצאים במאמר זה עולה כי בן־גוריון ובן־צבי האמינו שמצבם החברתי־כלכלי, האזרחי והפוליטי של היהודים באימפריה העות'מנית ובארץ ישראל טוב יותר, באופן כללי, מזה של אחיהם במערב אירופה ובמזרחה. הם השוו את מצבם עם זה של היהודים במזרח אירופה, והצביעו על האוטונומיה הרחבה שקהילתם נהנית ממנה בענייניה הפנימיים, ועל כך שאינם מוגבלים בבחירת עיסוקם, לרבות בשירות הציבורי. השוואה דומה עשו גם עם היהודים במערב אירופה, שבניגוד אליהם ניהלו היהודים העות'מאנים עדיין חיי קהילה ויצרו לעצמם נישה כלכלית משלהם בכמה ענפי תעשייה ומסחר שהיו קשורים זה לזה, וכך יכלו להימנע מהתבוללות. מסיבה זו נראה שגישתם הפרו־עות'מאנית של בן־גוריון ובן־צבי לא נבעה אך ורק מאמונתם בכך שארץ ישראל תישאר תחת שלטון עות'מאני או מעוינותם, לכאורה, כלפי רוסיה.

עם זאת גם בן־גוריון וגם בן־צבי לא הסתירו את קיומן של כמה בעיות חשובות שיש להתגבר עליהן אם היהודים העות'מאנים רוצים להמשיך ליהנות ממצבם. ראשית הם ציינו שעתידם של היהודים העות'מאנים בכלל ושל היישוב בפרט נתון בסכנה בשל הדרתם של מרבית היהודים, שאין להם נתינות עות'מאנית, מן המאבק הפוליטי בין מדינות האימפריה בתקופת החוקה. לדברי השניים התגייסות פוליטית היא צו השעה עבור היהודים כדי שלא יישארו מאחור בתחרות הקדחתנית שאפיינה את התקופה, ולשם כך עליהם לאמץ תחילה את האזרחות העות'מאנית. את הנזק העיקרי בהקשר זה ספגו יהודי ארץ ישראל, רובם אזרחי רוסיה ומדינות אחרות באירופה, שנתינותם הזרה מנעה מהם לגלות מעורבות פוליטית ולתבוע את זכויותיהם בשלטון ובפרלמנט, ואף עלולה הייתה להביא להגלייתם או להחרמתם בשעת מלחמה. שני הכותבים עמדו על כך שפנייה להגנתם של קונסולים זרים תעשה יותר נזק מתועלת במשטר החוקתי החדש, הנחוש כל כך לשמור על עצמאותו. ומכיוון שלכולם ניתן עכשיו שוויון זכויות,

די ליהודים – ואף מחובתם – לאמץ אזרחות עות׳מאנית ולבקש את זכויותיהם אך ורק דרך מוסדות האימפריה באיסטנבול.

עם זאת, חשוב לציין שהאזרחות העות׳מאנית הייתה עניין חשוב ומשמעותי בעיני בן־גוריון לא רק מפני שהיא מנעה פגיעה ביישוב. ליהודים אסור להסתפק באימוץ אזרחות עות׳מאנית, אלא להיפטר גם מן הזרות התרבותית שלהם, דהיינו בורותם ביחס להיבטים החוקיים, הפוליטיים, המנהליים והלשוניים של האימפריה העות׳מאנית בכלל ושל הזירה המקומית בפרט. עליהם לרכוש ״הכשרה אזרחית״ ולצבור ידע תיאורטי ומעשי וכישורי שפה שיאפשרו להם לקחת חלק פעיל בחיים הפוליטיים והציבוריים של האימפריה העות׳מאנית בכלל, ושל ארץ ישראל בפרט. רק כך יוכלו להתארגן פוליטית, לגלות מעורבות בזירה הפוליטית ברמה הלאומית והמקומית, ולפעול בשיתוף פעולה עם הפלסטינים למען פיתוח הארץ. בן־צבי, לעומתו, ניגש לסוגיית הזרות התרבותית מנקודת מבט שונה, כללית יותר. לדבריו, היהדות העות׳מאנית סובלת מעקרות תרבותית ורוחנית בעיקר הודות להשפעתה המנכרת של יהדות מערב אירופה, ששלחה את זרועותיה במקביל לקולוניאליזם המערבי, והותירה את חותמה באמצעות מוסדות חינוכיים כמו בתי הספר של ״אליאנס״. בן־צבי הזכיר את בתי הספר של ״עזרה״ ואת מועדוני ״מכבי״ כפתרון אפשרי לבעיה זו.

הערות

* מאמר זה מבוסס על הרצאה בוועידה הבין־לאומית השלישית לחקר ישראל והיהדות שנערכה באיזמיר, תורכיה, ב־8–10 בנובמבר 2019. תרגם מאנגלית: גיא הרלינג.

1 על התגובות החיוביות ביישוב למהפכת 1908, ראו: Ruth Kark and Nadav Solomonovich, “The Young Turk Revolution of 1908 as Reflected in the Media of the Jewish Community in Palestine”, in: Yuval Ben-Bassat and Eyal Ginio (eds.), *Late Ottoman Palestine: The Period of Young Turk Rule*, London: I.B. Tauris, 2011, pp. 183-208; Yuval Ben-Bassat, “Rethinking the Concept of Ottomanization: The Yishuv in the Aftermath of the Young Turk Revolution of 1908”, *Middle Eastern Studies*, 45, 3 (2009), pp. 461-475. על דעיכתה של הדעה החיובית בעניין זה ראו: Bedros Der Matossian, *Shattered Dreams of Revolution: From Liberty to Violence in the Late Ottoman Empire*, Stanford, CA: Stanford University Press, 2014, pp. 154-155, 171-172

2 Shabtai Teveth, *Ben-Gurion: The Burning Ground 1886-1948*, Boston, MA: Houghton Mifflin Company, 1987, pp. 70-71, 81-87, 89-92, 95-97, 106-107 (להלן: Teveth, *Ben-Gurion*); שבתי טבת, **בן־גוריון וערביי ארץ ישראל: משלום למלחמה**, ירושלים: שוקן, 1985, עמ׳ 36–44; אניטה שפירא, **בן־גוריון: דמותו של מנהיג**, תל אביב: עם עובד, 2015, עמ׳ 34–42 (להלן: שפירא, **בן־גוריון**).

3 דוד בן־גוריון, ״לבירור מצבנו המדיני״, **האחדות**, 5 בספטמבר 1910, עמ׳ 87–93 (להלן: בן־גוריון, ״לבירור״).

4 יצחק בן־צבי (י׳ קטיגורי), ״המלחמה ומצבנו״, שם, 3 בנובמבר 1911, עמ׳ 3–5 (להלן: בן־צבי, ״המלחמה ומצבנו״).

5 יצחק בן צבי (אבנר), ״מצב היהודים בתוגרמה״, שם, 20 בדצמבר 1912, עמ׳ 9–12; 27 בדצמבר

1912, עמ' 7–10; 10 בינואר 1913, עמ' 1–9.

6 דוד בן־גוריון, "הכשרה אזרחית", שם, 7 בדצמבר 1914, עמ' 1–4 (להלן: בן־גוריון, "הכשרה אזרחית").

7 Teveth, *Ben Gurion*, pp. 78-80

8 שפירא, **בן־גוריון**, עמ' 40–42.

9 בן צבי, "מצב היהודים בתוגרמה", **האחדות**, 20 בדצמבר 1912, עמ' 11–12.

10 בן צבי, "מצב היהודים", שם, 27 בדצמבר 1912, עמ' 7–10.

11 בן־גוריון, "הכשרה אזרחית", עמ' 2.

12 בן־גוריון, "לבירור", עמ' 87.

13 שם, עמ' 87–88.

14 ב־1910 ניהל העיתון **אל־כרמיל**, שהוציא לאור בחיפה העיתונאי הערבי־נוצרי נג'יב נסאר, מסע תעמולה תקיף נגד ההגירה וההתיישבות של הציונים; **פלסטין**, שאותו הוציאו ביפו ערבים נוצרים החל מ־1912, הצטרף גם הוא. בנושא זה ראו Rashid Khalidi, "The Role of the Press in the Early Arab Reaction to Zionism", *Mediterranean Peoples*, 20 (1982). pp. 105-24; Emanuel Beška, "Anti-Zionist Journalistic Works of Najīb al-Khūrī Naṣṣār in the Newspaper *al-Karmal* in 1914", *Asian and African Studies*, 20, 2 (2011), pp. 167-193; Emanuel Beška, *From Ambivalence to Hostility: The Arabic Newspaper Filastin And Zionism, 1911–1914*, Bratislava: Slovak Academic Press, 2016, pp. 135-138

15 בן־גוריון, "לבירור", עמ' 89–90, 92–93.

16 בן־צבי, "המלחמה ומצבנו", עמ' 4.

17 שם, עמ' 4–5.

18 שם, עמ' 3–4.

19 בן־גוריון, "הכשרה אזרחית", עמ' 1–3.

20 שם, עמ' 3.

21 שם, שם.

22 בן צבי, "מצב היהודים בתוגרמה", **האחדות**, 27 בדצמבר 1912, עמ' 10.

23 שם, 10 בינואר 1913, עמ' 1–6.

24 שם, שם, עמ' 6–7.

25 שם, שם, עמ' 7–9.